

ROZHOVOR S BOGDANOM BOGDANOVIČOM

Zhovárali sa MIROSLAV MARCELLI a SAMUEL ABRAHÁM

publikované na www.eurozine.com

Bogdan Bogdanovič (1922 v Belehrade), významný srbský architekt a od roku 1973 univerzitný profesor, navrhol desiatku pamätníkov obetí fašizmu a protifašistického odboja, z ktorých sa mnohé dodnes zachovali na území bývalej Juhoslávie. V roku 1981 odišiel zo Srbskej akadémie vied, od roku 1982 bol štyri roky primátorom Belehradu. Ostro vystupoval proti srbskému nacionalizmu a jeho extrémnym vojenským antiurbánnym prejavom v Chorvátsku a v Bosne. Od roku 1993 žije vo Viedni, (podľa Bogdanovič, B., Mesto a démoni, Vydavateľstvo Ivan Štefánik, Bratislava 2002).

MARCELLI: Stretávame sa vo Viedni – v meste, v ktorom žijete a ktorému ste vzdali poctu aj v jednom zo svojich článkov. Podľa vás predstavuje ozajstné duchovné prostredie. Ako by ste bližšie charakterizovali to duchovné prostredie, ktoré je teraz aj vašim duchovným prostredím?

BOGDANOVIČ: Ako kozmopolitické. Jedna malá anekdota ako ilustrácia tohto kozmopolitizmu, respektíve medzinárodného charakteru Viedne: hneď v prvý večer, keď sme sem pricestovali, boli sme ešte poriadne zmýlení, vybrali sme sa k priateľom. Hľadali sme ulicu, na ktorej bývajú, čo nebolo bohvieako jednoduché. Zmýlení sme boli preto, lebo sme prichádzali z poriadne ťažkej životnej a politickej situácie z Belehradu – a odrazu som sa nechtiac zrazil s nejakým človekom na ulici a celkom podvedome zo mňa vyletelo „Prepáč, šéfe!“ (B. Bogdanovič to povedal po srbsky „Izvini, burazeru!“ – pozn. *prekl.*), teda fráza z belehradského slangu, a chlap mi odpovedal: „Žiaden problém!“ (Aj odpoveď bola po srbsky v belehradskom slangu „Ma nema veze!“ – pozn. *prekl.*). A toto je asi Viedeň. Viete, znamená to veľa. My všetci sme žili v malých izolovaných národných priestoroch a teraz sa to ešte zmenšilo. Potom sa odrazu ocitnete v tomto prostredí, kde už niet hraníc. Je veľmi príjemné byť v istom kozmopolitickom prostredí, v ktorom vás netrápi politická situácia, ani iné veci, ale patríte sami sebe, svojim priateľom a ideám. To sú výhody veľkého sveta.

MARCELLI: Dá sa podľa vás hovoriť o špecifických črtách stredoeurópskych miest ako Viedeň, Budapešť, Praha, ale napríklad aj Bratislava, ktorú ste navštívili?

BOGDANOVIČ: Samozrejme, sú to podunajské mestá. Všetky ako keby boli na tej istej ulici. Stále to opakujem: my sme zostali na tej istej ulici – tou ulicou je Dunaj - len číslo domu sme si trochu pozmenili. Presťahovali sme sa kúsok hore kopcom, hore riekou. Úloha Dunaja, ktorá je nielen symbolická, ale aj reálna, je pre mňa veľmi významná. Dunaj je istý symbol. V prvých rokoch nášho tunajšieho života som vždy, keď som bol deprimovaný – a dôvody na to boli, veď som opustil svoju krajinu – zašiel k Dunaju a cítil som sa ako doma. A platí to aj naopak. Keď ma vlani navštívili v Belehrade viedenský priatelia, profesor Achveitner a viedenská televízia, odviezol som ich k Dunaju, hoci v Belehrade je to dosť zložitý, prístup k Sáve je jednoduchší. A zdalo sa mi, že sa cítia, akoby boli vo Viedni. Až na to, možno to vyznie trochu lokálpatrioticky, že boli očarení, lebo v Belehrade je Dunaj omnoho väčší než vo Viedni. Je ohromný, takmer ako more. Dunaj je teda niečo symbolické. Existuje síce

jazykový problém, ale to je maličkosť. Dunaj je v nemčine ženského rodu, je to dáma, v srbsčine je mužského rodu, teda junák, heroj a Sáva je ženského rodu.

MARCELLI: Aj v slovenčine je Dunaj mužského rodu.

BOGDANOVIČ: V Belehrade je to zaujímavé: Sáva je ženského rodu, je fajnovejšia, nežnejšia, menšia, takže ju môžeme vnímať ako ženskú bytosť, a Dunaj je mužského rodu. Spojenie Sávy s Dunajom pripomína takmer pohlavný akt, znovuzrodenie sveta. Z dvoch riek sa rodí celý svet. Možno z toho vytvoríť krásnu mytológiu Belehradu. Oveľa lepšie sa však o tom dá uvažovať odtiaľto z Viedne než v Belehrade. Lebo na tento druh úvah sme my tam dolu príliš racionálni, takí racionálni, že počas celých našich dejín siahame po iracionálnych ťahoch.

MARCELLI: Keď sme prichádzali k Viedni, videli sme najskôr budovy veľkých obchodných domov, skladov nadnárodných spoločností – tie veľké škatule, tie hangáre, ktoré dnes lemujú cesty ku všetkým veľkým mestám – k Viedni, Parížu, alebo Londýnu. Zatiaľ sú umiestnené na periférii týchto miest. Ako podľa vás ovplyvňujú charakter mesta a jeho život? Ak teda...

BOGDANOVIČ: Nenakupujeme v týchto veľkých obchodoch na periférii, lebo na to treba mať auto. A ešte čosi: tí, ktorí chodia do týchto obchodov, do supermarketov, tam nejdú každý deň – idú tam raz do týždňa, kúpia si, čo potrebujú a ostatné kupujú tuná. Čo povedať? Ak sa na vec pozeráme generálne, som staromódny človek; mám rád také mesto, na aké som sa pozeral celý život: mesto, ktoré sa môže zmerať, zažiť prechádzkou, krokom. Mestá meriam krokom. Celý život som sa rád prechádzal, bol som vášnivým milovníkom prechádzok: skutočný Johnny Walker. Aj teraz vo Viedni sa prechádzam. V osemdesiatke to síce už nie je ono, prechádzať sa každý večer hodinu a pol, ale cítim, že to potrebujem. Mám rád mestá, ktoré sa môžu zmerať krokmi. Našťastie, Viedeň je ešte vždy takéto mesto, a pochybujem, že niektorá iná európska metropola je podobná. Lebo Viedeň si zachovala, zrejme aj zachová centrum a nová výstavba sa potiahne smerom k periférii, za Dunaj. Toto je veľmi priaznivá okolnosť. Paríž mi bol cudzí už pred dvadsiatimi rokmi: poznám Paríž dávno, od svojej mladosti, no už pred dvadsiatimi rokmi sa mi odcudzil tým svojím ohromným ťahom na Champs Ellysées a s tým jeho horným prípojom – a zdá sa mi, že rovnaký osud postihol aj Londýn. Je to osud veľkých miest a naše úvahy sú iba lyrické. Nemôžeme tu veľa urobiť – ani ľudia zo samotného fachu, ani praktickí urbanisti – všetci musia brať veci tak, ako sa vyvíjajú. No dobrou architektúrou – a Viedeň má dobrú, zaujímavú architektúru – sa dajú mnohé veci podporiť, vylepšiť, aby ste získali ambiente. Zdá sa mi, že vo Viedni s týmto dost experimentujú. Psychologicky je pomerne dôležité, aby architektúra prekonala trendy zo šesťdesiatych až osemdesiatych rokov. Viedeň má tradíciu aj v tom, že tu nie sú veľké aleje ako napríklad v Berlíne, ale na druhej strane má veľmi krásne dvory. Pozrite sa na tento náš malý dvor, pre mňa je to ohromný zážitok – preto tu aj často sedím a pozerám sa. Dvor je samostatný celok, samostatné ambiente. Toľko toho sa tu deje: počuť tu hádky v rozličných jazykoch, niekedy aj v srbsčine, niekedy v turečtine, a tam zasa, zdá sa mi, že hovoria po nemecky. A na tejto strane sa zdržiavajú dve mačky: jedna čierna, druhá biela a flirtujem s nimi už roky: vyjdem na terasu, príde biela mačka (mačka sa na vás nikdy nepozera, ale mačka vás vždy vidí), potom odíde, povie niečo čiernej mačke, potom príde aj čierna mačka, pozerajú sa – ja kadečo vystrájam, no ony nereagujú. Potom si začnú navzájom trieť hlavy a odídu – opovrhujú mnou. Chcel som tým povedať, že mesto, ktoré nemá svoj každodenný teáter, je veľmi chudobné. A Viedeň ho má. Na toto ma veľmi dávno, ešte v mojej mladosti

nasmeroval Krleža, keď mi vysvetlil, že najdôležitejšou vecou v meste je, aby v ňom bol priester na teátre. Ak tam nie je, nie je tam nič. Lebo aj človek je bytosťou na scéne a chce mať svoju scénografiu. Takže ja mám rád scénografiu mesta: Viedeň ju má, Bratislava ju má – a toto sú veľmi dôležité veci. Nevieť presne: možno mladí ľudia hovoria, že ich táto nová, agresívna scénografia uspokojuje, je to relatívne, no ak budeme rozhodovať na základe Nového Belehradu, nie je to ono. Nevieť, či poznáte Nový Belehrad...

MARCELLI: Nie.

BOGDANOVIČ: Keď sa volá Nový, malo by byť jasné (smiech), ako vyzerá. No bohužiaľ, nie je to ono. Vlni, predvlni som prišiel prvýkrát po ôsmich rokoch do Belehradu a bol som z toho hotový. Pricestovali sme podvečer a Nový Belehrad som mal v pamäti, ako vyzeral pred našim odchodom, teda nový, celý biely; moderná architektúra je pekná len kým je nová, a keď zostarne, už nie je pekná – a stará architektúra je rokmi čoraz krajšia. V tom je veľký rozdiel. Teraz bol Nový Belehrad čierny, navyše bol súmrak, pripomínal záber z expresionistického filmu, povedzme z filmu Doktor Caligari, všetko bolo čierne, temné. Teda, osud modernej architektúry je neblahý.

MARCELLI: Dostávame sa k jednému motívu, ktorý sa pravidelne vynára vo vašich úvahách o meste – vždy keď hovoríte o tom, čo hrozí mestu. Tým motívom a hrozbou je proces, ktorý na prvý pohľad vyzerá ako rast prosperity. Mesto rastie, rozširuje svoje hranice, prudko zvyšuje počet svojich obyvateľov. Spomínate tak trochu nostalgicky Aristotelovu myšlienku, že mesto by malo byť také veľké, aby z jedného konca na druhý doľahol ľudský hlas. To je minulosť miest, dnešok smeruje skôr k vzniku megapolis. Ťažko nevidieť, že vás tento proces znepokojuje. Načrtávate postupnosť polis – metropolis – megapolis – nekropolis. Ako môže podľa vás mesto uniknúť tomuto osudu a zachovať si identitu?

BOGDANOVIČ: Aristoteles – už veľmi dávno som to pochopil ako metaforu: Tam, kde počuť môj hlas, kde existujem, kde som osobnosť – aj druhý, aj tretí, aj piaty – tam dolieha môj hlas. Bohužiaľ, v megapolisoch je to dnes čosi celkom iné. No kedykoľvek hovoríme na túto tému, tému explózie mesta, je to téma, aspoň v mojom chápaní, bez teoretického riešenia. Nevieť, ako sa dnes žije v mestách s desiatimi, dvanástimi miliónmi obyvateľov – sú aj päťnástimiliónové... Nevieť, ako sa bude žiť zajtra v mestách s dvadsiatimi miliónmi obyvateľov – najmä v najchudobnejších častiach sveta. Európske megapolisy, ako napríklad Londýn, prestali rásť. Londýn sa zmenšuje, Paríž zaznamenáva rast iba okolo jedného percenta. Explózia európskych miest sa ukončila – a išlo iba o dve-tri mestá, čo nie je veľa. Našťastie Európa je ešte vždy Európou miest. A najlepšie a najmúdrejšie čo možno urobiť je zachovať tento stav čo najdlhšie. (Jedného dňa možno aj toto exploduje.) Je to veľké bohatstvo Európy a prvou veľkou politickou úlohou všetkých Európanov by malo byť zachovať si svoje mestá a aby boli civilizáciou miest. Lebo Amerika nie je civilizáciou miest. V tom spočíva problém.

ABRAHÁM: Takže Európe dávate nádej?

BOGDANOVIČ: Myslím, že áno. Ale neviem, ako sa bude vyvíjať priemysel – čo keď sa to aj naďalej bude čoraz viac orientovať na informatiku?! A ešte: Európa nie je veľká a má dobrú dopravnú sieť. Mesto sa môže dispergovať. Dá sa žiť mestským spôsobom života aj mimo mesta a komunikovať, prostredníctvom najrozličnejších médií. Robiť takto kadečo – to by bolo pre mňa najideálnejšie riešenie. Bolo by to také pekné, romantické – sedieť niekde medzi

horami a komunikovať s centrom. Písať si, robiť si niečo svoje – s podmienkou, že ovládam túto novú informatickú alchýmiu. Bohužiaľ, ja ju neovládam – my nemáme počítač, to je niečo, pred čím mám strach (smiech). No pre mladých ľudí je to maličkosť. Netreba tu veľa – stačí istá imanentná múdrosť a Európa ešte vždy má istú imanentnú múdrosť – na rozdiel od mnohých iných.

MARCELLI: Piata otázka nadväzuje práve na tú predchádzajúcu: Predstavuje podľa vás megapolis, alebo narastanie miest, konkurenta štátu? Nebude život človeka v blízkosti budúcnosti určený skôr príslušnosťou k mestu ako príslušnosťou k štátu?

BOGDANOVIČ: Je ťažké predpovedať, ako to bude vyzeráť v megapolisoch a megapolitických oblastiach, zvlášť v chudobnejších častiach sveta. Ale zoberme si Európu a predstavme si dve-tri mestá s dvadsiatimi miliónmi obyvateľov – veď tieto by „zhltili“ niekoľko štátikov. Viete, to nie je možné. Našťastie! Raz sa potvrdí, že tá rozdrobenosť Európy malými symbolickými hranicami môže byť prednosťou. Ja to vidím asi takto: mojím ideálom Európy je Európa 18. storočia. Vtedy bolo v Európe veľa malých štátov so symbolickými hranicami. Keď čítame Giacoma Casanovu zisťujeme, že cestoval bez pasu, pravdupovediac, niekedy len ilegálne. No každý z týchto štátnych útvarov mal jedno mesto, malú metropolu, ktorá bola veľkým, silným kultúrnym centrom. Keď rozmýšľam o Európe, s obľubou uvažujem nie o Európe štátov, ale o Európe miest. Pritom mesto vždy preberá aj charakteristiky štátneho centra aj národného centra – v istom výrazne zložitom, ale aj výrazne dobrom systéme: v urbanizme platí, čím je systém zložitejší, tým je lepší.

MARCELLI: Ja som filozof a teší ma, ako často sa vo vašich úvahách o meste objavuje reflexia filozofickej povahy. Zároveň nadobúdám dojem, že tento prístup nie je len výsledkom vašej kultúry, vzdelania, minulosti a individuálnych sklonov, ale že si ho vyžaduje sám charakter procesov, ktoré sa v meste odohrávajú. Ako by ste vymedzili urbanológiu a urbanológa, o ktorom píšete vo svojich textoch?

BOGDANOVIČ: Urbanológia ako termín nie je v našom fachu všeobecne prijatá. Používa sa len urbanizmus. Tak to bolo aj na belehradskej fakulte a keď som sa mal stať docentom, začal som uvažovať, čo by som mal prednášať a čo budem prednášať – vtedy som bol na katedre urbanizmu. Chcel som čím skôr zdrhnúť z praktického urbanizmu, ktorý bol zmluvnou zónou politikov, veľkých firiem a kapitálu (kapitál v socializme akože nejestvoval, no de facto existoval). Vtedy som vymyslel niečo, čo možno ešte existuje už len vo Francúzsku, urbanológiu. Urbanológia predtým neexistovala. Definoval som si ju, ak sa to tak dá povedať, ako nejakú filozofiu mesta. Nevieť, či to smiem tak povedať, lebo to, o čom som písal, je viac literatúra než filozofia mesta. Teda urbanológia ako široká platforma, na ktorej sa dá uvažovať o meste slobodne, bez nátlaku trhu, bez nátlaku toho, čo so sebou prináša praktický urbanizmus. Praktický urbanizmus, zvlášť po týchto zmenách, ktoré sa udiali v našich štátoch, sa stal nedotknuteľnou doménou mafie. Z urbanistických dôvodov sa v ex-Juhoslávii viacej zabíja. Takže to bol asi môj motív. Keď som urbanológiu dostal na fakultu, stretlo sa to s pozitívnym ohlasom. Prijala to aj vedecká rada, i keď s istým prekvapením, no nakoniec to prešlo. Lebo v tom čase som o tom dosť písal, tak si povedali: „Nech si to má!“ Potom niekto vymyslel, že by sa to mohlo volať „filozofia mesta“, aby ku mne pripojili ešte niekoľkých marxistických filozofov. Ale ja som sa ozval v tom zmysle, že: „Nie, nie! To nie je filozofia mesta!“ a naozaj to ani nie je filozofia mesta. A po chvíli sa na tento nápad, našťastie, pozabudlo. Oni mi tak trochu aj dovolili, aby som si o tom, čo chcem aj porozprával, lebo moja situácia

v bývalej Juhoslávii bola špecifická. Autorsky som realizoval pamätníky druhej svetovej vojny, ktoré veľmi rýchlo získali uznanie a vyvolali záujem vo svete. Tieto moje pamätníky vyzerali celkom inak než ostatné. A moji stranícki súdruhovia vo vysokých funkciách povedali: „Nechajte ho, nech si radšej robí toto, než by mal robiť niečo iné! (Smiech). Aby mu náhodou nenapadlo zaoberať sa praktickou politikou.“ Také boli začiatky urbanológie. No aj dnes si myslím, že je potrebné, aby sa teória mesta a filozofia mesta oddelili od praktického urbanizmu.

MARCELLI: Ako vy vidíte dnes tú ideu, ktorú mali nielen filozofi, ale aj mnohí architekti a urbanisti, ideu založiť mesto, nové mesto, jednoducho nechať to staré mesto bokom a založiť mesto na zelenej lúke? Napríklad Le Corbusier, Niemayer a iní boli toho názoru, že to staré mesto je nenapraviteľné. Ale to je idea, ktorú nájdeme povedzme aj u Descarta.

BOGDANOVIČ: To sú utopické idey. Utópia neuznáva nič iné okrem seba samej. Preto je najlepšie, aby bola absolútne vzdialená – všetky utopické mestá sú na ostrovoch. Zutekajú od reality a dostanú sa do kráľovstva snov. Ako literatúra a filozofia to je veľmi zaujímavé, krásne. Ale ako prax – to nie: sú to všetky tie mestá, satelitné mestá, ktoré boli naplánované ako samostatné mestá a po druhej svetovej vojne boli akceptované ako panujúca schéma v urbanizme. Staval sa nový Londýn, nový Belehrad, nový ten, nový onen, všetko samé nové... Vystavali sme nové malé mestá so všetkým, čo k nim patrí. Ale čo sa stalo? Stalo sa to, že život sa dožaduje svojho: povedzme ak v tomto novom malom meste má dcéra isté špeciálne povolanie, jej brat iné, vnuk tiež iné, nikto to nevykonáva v tom malom meste, ale ide do nejakého iného mesta a ľudia sú znova prinútení denne chodiť za prácou 20-30 kilometrov. A ešte niečo: všetky tie povojnové satelitné mestá, pričom niektoré boli naozaj pôvabné, dnes už celkom zrástli s tým veľkým tkanivom. Zdá sa mi, že sa to nikdy neujalo.

MARCELLI: Vás tá idea nikdy nelákala? V žiadnom období vášho vývinu?

BOGDANOVIČ: Nikdy sa mi to nepáčilo. Ja som predsa vždy bol, poviem to trochu expresívne, mestský potkan. Mal som rád vôňu starého mesta. No dnes by som tú ideu nezavrhol. Nezavrhol by som už mesto ako satelitný pojem, ako malé mesto mimo mesta. Dnes si skôr viem predstaviť všeobecnú disperziu: aby ľudia odchádzali mimo mesta a aby pritom žili mestským spôsobom. Mesto dnes je a vždy aj bolo (ak si to všimneme aj etymologicky – *civitas, civitatis*) civilizáciou. Mesto je neoddeliteľné od pojmu civilizácia. Dnes sa už civilizácia neviaže k pojmu mesto, lebo človek, vráťme sa znova k informatike, môže žiť mimo, a predsa byť v tomto virvare mestských ideí, mestských potrieb, mestských záujmov a mestského spôsobu myslenia. Niekomu sa takýto spôsob života môže páčiť, ja osobne by som to nedokázal, lebo potrebujem ambiente, mesto ako ambiente.

ABRAHÁM: Pán profesor, pochádzate z Juhoslávie, my sme zo Slovenska a dedičstvo komunizmu evokuje v mnohých ľuďoch katastrofu, pokiaľ ide o mestá, urbánnosť. Jeden český scénograf hovorí, že architekti si zapustili hanbu do betónu.

BOGDANOVIČ: Príbeh o architektúre v socialistických krajinách nemožno oddeliť od sovietskej filozofie a socialistického mesta. Socialistické mesto je istá absurdita. Tie socialistické mestá vypadajú dnes monštruózne. Našťastie, Juhoslávia sa tomuto dokázala ubrániť. Z istých dôvodov bola moderná architektúra viacej orientovaná na Západ. Myslím si, že to nevyplýva zo spoločensko-politických dôvodov, ale skôr z psychologických pohnútok. Lebo pán súdruh Tito bol snob, ktorý sa rád kamarátil s ľuďmi zo Západu, s cisármi, kráľmi a kráľov-

nami, takže dal architektom voľnú ruku, aby si každý robil čo môže a čo dokáže. V architektúre sme nemali socialistický realizmus. Takže v tomto nás to obišlo. Na oplátku sme mali iné svinstvá, aké len chcete. No v architektúre to bolo isté voľné pole. Inde, kam sa dostal socialistický realizmus, od ázijských republík až po Európu, to je už iný príbeh.

ABRAHÁM: Spomenuli ste, že vaším ideálom je 18. storočie – samozrejme, aj čo sa týka veľkosti, ale aj čo sa týka formy mesta. V Bratislave teraz prebieha zaujímavá diskusia o tom, že za komunizmu zničili celé podhradie, také to 18. storočie. Architekti, samozrejme, väčšinou tí, čo boli za socializmu veľmi činní, tam chcú nové, moderné atď. A mnohí Bratislavčania chcú z nostalgie rekonštruovať. Architekti to nazývajú Potemkinova dedina. Aký na to máte názor?

BODGDANOVIČ: Najlepšie bude, keď sa na jeseň s Kseniou objavíme v Bratislave, aby sme to videli na tvári miesta.

ABRAHÁM: Teraz tam nič nie je.

BOGDANOVIČ: Musel by som vidieť, čo je zbúrané. Zrejme tam bolo nejaké jadro, iste zbúrali nejaký kostol.

ABRAHÁM: Zbúrali veľmi veľa.

BOGDANOVIČ: Áno, videl som to. Niečo padlo za obeť mostu. Keď si to lepšie pozriem, porozprávame sa. Poviem ešte niečo na obhajobu nášho povolania: ja som pamätníky staval len preto, aby som nemusel stavať to, čo ostatní stavali v Juhoslávii od vojny až do šesťdesiatych rokov. Potom sa začalo stavať niečo naozaj moderné. Z tohto som sa našťastie ulial. Ale je to naozaj ťažký údel pre architekta, do ktorého už počas štúdií tlačia niečo o socialistickom realizme v architektúre. Všetka táto teória, ktorá prichádzala zo Sovietskeho zväzu, bola zničujúca. A najviac pre samotné Rusko. Ale toto všetko sú už staré časy, na ktoré treba zabudnúť. Slovinci majú veľa fantázie. Predpokladám – a v architektúre by to malo prepuknúť. Keď je fantázia, všetko sa dá pretrpieť. Byt môže byť aj nepohodlný, no keď je pre mňa fantastický, môžem byť aj spokojný. Základ je predsa dobrý – Bratislava je veľmi šarmantné mesto. Pozriem sa lepšie, ako je to zdevastované, ale mohlo to byť aj horšie. (Smiech.)

ABRAHÁM: Bol som na jednej diskusii, kde sa okrem iného povedalo, že architektúra alebo urbánnosť miest je príliš vážna vec, aby sa nechala len na architektov.

BOGDANOVIČ: Bezo zvyšku! Absolútne! Urbanizmus je vec všeobecne ľudská: pozrite sa, spomínali sme Aristotela, mohli sme spomenúť aj Platona, aj Platon mal urbanistické idey. Boli síce trochu uletené, nadrealistické, ale v konečnom dôsledku veľmi zaujímavé. Mal tri mestá: najprv mesto z Ústavy, ktoré bolo čisto mýtické, s tromi spoločenskými vrstvami atď., neskôr mal jedny vymyslené Atény, staré Atény, ktoré nikdy neexistovali a konečne v poslednom dialógu, v Zákonoch mal čosi celkom konfúzne. No jeho najkrajší urbanistický projekt je Atlantída, v ktorej je toľko fantázie, že by sa z toho mohli učiť aj súčasní architekti. Atlantída je príklad, ako sa môže vysnívať jedno mesto, ktoré však nikdy nemožno tak vybudovať. Je to večná ľudská téma. Mesto je zrejme po láske najfascinujúcejšia téma aj filozofie aj literatúry aj všetkého. Lebo mesto je spomedzi všetkého najzložitejšie. Mesto je veľmi, veľmi zložitá téma.

zo srbčiny preložil Michal Babjak

INTERVIEW WITH BOGDAN BOGDANOVIĆ

By MIROSLAV MARCELLI and SAMUEL ABRAHÁM

published in www.eurozine.com

Bogdan Bogdanović, born at Belgrade in 1922, is an important Serbian architect. He became a university professor in 1973, designed dozens for monuments to the victims of fascism and the anti-fascist struggle, many of them still preserved in the territory of former Yugoslavia. He left the Serbian Academy of Sciences in 1981 and was mayor of Belgrade for four years starting in 1982. He strongly protested against Serbian nationalism in its extreme militant anti-urban form in Croatia and Bosnia. Since 1993, he has lived in Vienna. A book by him – The City and Demons has been published in Slovak (Publisher Ivan Štefánik, Bratislava 2002).

MARCELLI: We are meeting in Vienna – in the city where you live and to which you paid homage in one of your articles. According to you it represents a special spiritual environment. How would you describe more closely this spiritual environment, which is now also your spiritual environment?

BOGDANOVIĆ: As cosmopolitan. I will give a little anecdote to illustrate this cosmopolitan or international character of Vienna. Immediately on the first evening, when we came to Vienna, we were thoroughly confused and we went to friends, we looked for a street, which was not, God knows, simple. We were confused because we came from the very difficult life and political situation in Belgrade and I suddenly unintentionally collided with somebody in the street and said without thinking "Excuse me Sir" (B. Bogdanović said this in Serbian: "Izvini burazer" – translator's note), that is a phrase from Belgrade slang, and he replied: "No problem!" (the reply was also in Belgrade slang: "Ma nema veze!"). Maybe this is Vienna. You know, this means a lot. We all lived in small isolated national spaces and now they are even smaller. Then, you suddenly find yourself in this environment with no frontiers. It is very pleasant to be in the sort of cosmopolitan environment, in which you are not troubled by the political situation or other things, but you belong to yourself, your friends and ideas. These are the advantages of the big world

MARCELLI: Can you talk about specific features of Central European cities such as Vienna, Budapest, Prague and perhaps also Bratislava, which you have visited?

BOGDANOVIĆ: Obviously they are Danubian cities. It is as if they are all on the same street. I always repeat: we have stayed on the same street – the River Danube – we have only changed the number of our house a little. We have moved a little further up the hill and up the river. The role of the Danube is not only symbolic, but real, and it is very important for me. The Danube is a symbol. In the first years of our life here, when I was depressed, and there were reasons for this, since I had left my country, I went to the Danube and felt at home. And it applies in reverse. When Viennese friends, Professor Achveitner and Vienna television visited me last year in Belgrade, I took them to the Danube, although in Belgrade it is quite complicated, access to the Sáva is easier. And it seemed to me as if they felt they were in Vienna. Only, perhaps this sounds like local patriotism, they were enchanted, because the Danube in Belgrade is much bigger than the Danube at Vienna. It is huge, almost

like a sea. So the Danube is something symbolic. However, there is a small linguistic problem. The Danube is feminine in gender in German, she is a lady, but in Serbian the river is masculine in gender, he is a young man, a hero, but the River Sáva is feminine.

MARCELLI: The Danube is also masculine in Slovak.

BOGDANOVIĆ: In Belgrade, it is interesting that the female River Sáva is nicer, gentler and small, so we can see it as a feminine being in comparison with the masculine River Danube. The union of the Sáva with the Danube recalls an almost sexual act, a rebirth of the world. The whole world is born from two rivers. Perhaps a beautiful mythology of Belgrade can be created from this. However, this can be considered much better from Vienna than from Belgrade, because we are too rational down there, so rational that we have done irrational things throughout history.

MARCELLI: When we came to Vienna, we saw the buildings of hypermarkets and warehouses of multi-national companies – the big boxes and hangers, which now line the roads into all large cities – Vienna, Paris or London. So far they are placed on the periphery of these cities. How do you think they influence the character of the city and its life? If therefore...

BOGDANOVIĆ: We do not shop in these large shops on the periphery, because it is necessary to have a car to do that. In addition, those who go to these shops, to the supermarkets, do not go there every day, they go once a week, buy what they need and buy other things here. What should I say? If we look at the matter in general, I am an old-fashioned person, I like a city to look the way I have seen it all my life: a city, which can be measured or experienced on a walk, by the pace. I measure cities by paces. I have liked to walk all my life, I passionately loved walking: a real Johnny Walker. I also walk now in Vienna. At eighty, walking for an hour and a half every evening is not what it used to be, but I feel I need



it. I like cities I can measure by paces. Fortunately, Vienna is still such a city, and I doubt that some other European capitals are similar. Vienna has preserved its centre and new construction has been pushed to the periphery, beyond the Danube. This is a very favourable situation. Paris was already strange to me twenty years ago. I have known Paris for a long time, from my youth, but twenty years ago I was already alienated by the bigger road on the Champs Élysées and its upper continuation – and it seems that the same fate has afflicted London. It is the fate of large cities. But our considerations are only lyrical, because we cannot do much here. Both people from the profession and professional planners have to take things as they develop. But with good architecture – and Vienna has good, interesting architecture – many things can be supported or improved so that you gain an environment. It seems to me that they are experimenting with this enough in Vienna. It is psychologically important for architecture to overcome the trends from the sixties and seventies. Vienna also has a tradition in that it lacks great avenues like those of Berlin, but it has very beautiful courtyards. Look at our little courtyard, it is a great experience for me, so I often sit there and look at it. The courtyard is an independent whole, an independent environment. So much happens here: you hear quarrels in various languages, sometimes in Serbian, sometimes in Turkish and sometimes, it seems to me, in German. And there are two cats, one black and one white, and I have flirted with them for a year. I go onto the terrace, the white cat comes (a cat never looks at you, but always sees you), then it goes away and says something to the black cat, then the black cat comes as well, they look – I arrange something, they do not react. Then they begin to rub each others heads and they go away – they despise me. I wanted to say by this, that a city with no everyday theatre, is very poor. And Vienna has it. Krlježa pointed this out to me a very long time ago, when I was young, by explaining to me that the most important thing in a city is that there is space for theatre. If there is not, there is nothing. A person is also a being on the stage and wants to have his own scenography. So I like the scenography of a city: Vienna has it, Bratislava has it – and that is very important. I don't know exactly: perhaps young people say that their new, aggressive scenography satisfies them, that it is relative, but if we decide on the basis of New Belgrade it is not. I don't know if you know New Belgrade...

MARCELLI: No.

BOGDANOVIĆ: If it is called "New", it should be clear how it looks (laughter). That unfortunately is not it. Last year or the year before, I went to Belgrade for the first time in eight years and was prepared for it. We arrived in the early evening and the New Belgrade I remembered from before our departure, that is new and all white... Modern architecture is nice only when it is new, when it ages it is no longer nice, while old architecture gets more beautiful with the passage of time. That is the great difference. Now, New Belgrade was black, moreover it was dusk, it resembled a shot from an expressionist film, let us say from the film *Doctor Caligari*, everything was black or dark. The fate of modern architecture is notorious.

MARCELLI: We are coming to a motif, which regularly emerges in your consideration of the city – you always speak of the threats to the city. This motif and threat is a process, which looks at first sight like the growth of prosperity. The city grows, extends its boundaries and its population greatly increases. You recall rather nostalgically Aristotle's idea that a city should not be so large that a human voice cannot reach from one end of it to the other. That is the past of cities, today we are heading towards the origin of the megapolis. It is

difficult not to see that this process worries you. You outline the progression polis – metropolis – megapolis – necropolis. How do you think the city can escape this destiny and preserve its identity?

BOGDANOVIĆ: Aristotle – I have understood this as a metaphor for a very long time: Where my voice is heard, where I exist, where I am a personality is where my voice reaches. Unfortunately, it is now very different in megapoles. But whatever we say about this theme of the explosion of the city, it is a theme without a theoretical solution, at least in my understanding. I don't know what it is like to live in cities with ten, twelve or even fifteen million inhabitants... I don't know how they will live tomorrow in cities with twenty million inhabitants – especially in the poorest parts of the world. The European megapoles such as London have stopped growing. London is getting smaller, while Paris is growing at a rate of one per cent. The explosion of European cities has ended – and it was only a matter of two or three cities, which is not much. Happily, Europe is still a Europe of cities, and it will be best and wisest to keep it that way as long as possible. One day, they may also explode. It is the great wealth of Europe and the first great political task of all Europeans should be to preserve their cities and be a civilization of cities. Because America is not a civilization of cities. In this lies the problem.

MARCELLI: The fifth question continues the previous one. Do you think the megapolis or the growth of cities represents a competitor with the state? Will the life of the person in the near future, be determined more by belonging to a city than by belonging to a state?

BOGDANOVIĆ: It is difficult to say how it will look in megapoles and megapolitan areas, especially in the poorer parts of the world. But let us take Europe and imagine two or three cities with twelve million inhabitants – they would “swallow” several small states. You know it is not possible. Fortunately! Sometimes it is confirmed that the division of Europe by small symbolic frontiers can be an advantage. Maybe I see it like this: my ideal Europe is the Europe of the 18th century. Europe contained many small states with symbolic frontiers. When we read Giacomo Casanova we find that he travelled without a passport, probably sometimes only illegally. Each of these state formations had one city, a small metropolis, which was a large, strong cultural centre. – When I think about Europe, I like to think not of the Europe of states, but the Europe of cities. At the same time, the city always acquires the characteristics of a state centre and national centre – in a very complex, but very good system. In urbanism, the more complex a system is the better.

MARCELLI: I am a philosopher and as a philosopher, I like the frequency of reflection of a philosophical nature in your considerations of the city. I also get the impression that this approach is not only the result of your culture, education, past and individual inclinations, but that the actual character of the processes occurring in the city require it. How would you define urbanology and the urbanologist, about which you write in your texts?

BOGDANOVIĆ: Urbanology is not generally accepted as a term in our field. Only urbanism is used. It was the same at the faculty in Belgrade, and when I became a senior lecturer I began to consider what I should lecture about and would lecture about, I was in the Department of Urbanism. I would rather draw on practical urbanism, which was a treaty zone between politicians, large companies and capital. (In a way, capital does not exist in socialism, but it existed in practice.) Then I thought of something that may exist only in France –

urbanology. Urbanology did not exist in the past. I defined it, if this can be said as a sort of philosophy of the city. I don't know whether I dare to say this, because what I wrote is more a literature than a philosophy of the city. That is, urbanology as a broad platform, on which the city can be considered freely, without pressure from the market, without the pressure practical urbanism brings with it. Practical urbanism, especially after the sort of changes, which happened in our little countries, has become the inviolable domain of the mafia. People get killed in former Yugoslavia for urbanist reasons. Maybe this was also my motive. When I got urbanology into the faculty, it met with a positive response. The scientific council also accepted it, although with some surprise, but in the end it passed. Since I wrote enough about this at the time, they said: "Allow it!" Then the idea emerged of naming it the "philosophy of the city", with the idea of attracting the support of some Marxist philosophers. But I protested in the sense that: "No, no! That is not a philosophy of the city!" and it really is not a philosophy of the city. And this idea was fortunately forgotten after a time. They also gave me some freedom to say what I wanted to say, because my situation in former Yugoslavia was specific. I designed monuments to the Second World War, which soon gained recognition and attracted international interest. My monuments looked entirely different to others. And my party comrades, who held high positions took the view: Let him, better for him to do this, rather than something else! (Laughter) such as concerning myself with practical politics. So urbanology started. But I now think that it is necessary to separate the theory of the city and the philosophy of the city from practical urbanism.

MARCELLI: How do you now see the idea, held not only by philosophers, but also by many architects and urbanists, of founding a new city – simply leaving the old city aside and founding a new city on a green field site? For example, Le Corbusier, Niemayer and others held the view that the old city is uncorrectable. But this is an idea we also found, let us say in Descartes.

BOGDANOVIĆ: It is a utopian idea. Utopias recognize nothing apart from themselves. Therefore, it is best for them to be absolutely distanced. All utopian cities are on islands. They flee from reality and become kingdoms of dreams. They are interesting as literature and philosophy, but they are not practical. There are all those cities or satellite towns, planned as independent cities, and after the Second World War, they were accepted as the dominant scheme in urbanism. They built a new London, a new Belgrade, a new this, a new that, everywhere something new... We created small new cities with all the appropriate facilities. But what happened? Life made its own demands. Let us say that in a new city, a daughter has her own special profession, her brother another and a grandchild something different. None of them can pursue them in their own town, so they have to go elsewhere, and people must travel 20-30 kilometres to work each day. And something else: all those post-war satellite towns, some of which were really nice, have now all grown together. It seems to me that this was never thought of.

MARCELLI: Were you ever attracted to this idea? In any stage of your development?

BOGDANOVIĆ: I never liked it. I was always, to put it a little expressively, a city rat. I liked the smell of the old city. But today I would not condemn this idea. I would not condemn the city as a satellite, as a town apart from the city. Today, I would rather see a general dispersion – with people living outside the city, but still living in an urban way. If we look at it etymologically, starting from the word *civitas civitatis*, the city is and always was civilization.

The city is inseparable from the concept of civilization. Today civilization is no longer bound to the concept of the city, because a person can live outside a city and still be part of the swirl of urban ideas, urban needs, urban interests and the urban way of thinking. Such a way of life may please some, but not me, because I need the environment, the city as an environment.

ABRAHÁM: For many, the heritage of communism evokes catastrophe, where the city and urbanism are concerned. A Czech scenographer says that the architects set shame in concrete.

BOGDANOVIČ: The story of architecture in the socialist countries cannot be divided from the Soviet philosophy and the socialist city. The socialist city is a sort of absurdity. These socialist cities seem monstrous today. Fortunately, Yugoslavia was able to avoid this. For various reasons modern architecture was oriented more towards the West. I think that this does not result from socio-political reasons, but more from psychological factors. Since Comrade Tito was a snob, who liked to be friendly with emperors, kings and queens, he gave architects a free hand to do everything they could. We did not have socialist realism in architecture. We were spared that, but instead we had other types of vileness, whatever you like. But the field of architecture was free. It was a different story everywhere socialist realism existed, from the Asian republics to Europe.

ABRAHÁM: I was at a discussion on the revitalization of the district below Bratislava Castle, which was almost completely destroyed under socialism. Among other things, someone said that the architecture or urbanism of cities is too important to be left to architects.

BOGDANOVIČ: Most certainly! Absolutely! Urbanism is a universal human matter. We mentioned Aristotle, we could also mention Plato, he also had urbanist ideas. They were a little high flown, supra-realistic, but in the end very interesting. He had three cities: first the city from the Republic, which was purely mythical, with three social groups and so on, later he had an invented Athens, old Athens, which never existed, and finally in the last dialogue, the Laws, he had something rather confused. But his most beautiful urbanist project is Atlantis, which contains so much fantasy that modern architects could also learn from it. Atlantis is an example of how it is possible to dream of a city, which nobody could ever build. It is an eternal human theme. After love, the city is the most fascinating theme in philosophy, literature and everything, because the city is the most complicated of all. The city is a very, very complex theme.

translated by Martin C. Styan,